

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.298-309>

УДК: 316.75:004”364”

© Світлана Сидоренко¹

РОЗВИТОК ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА

Україна продовжує вести боротьбу як на цифровому, так і у ментальному просторах за власну незалежність, самобутність, національну ідентичність, демократичне майбутнє. Сучасні цифрові технології в умовах глобалізації модернізують стратегії ведення війни у ХХІ столітті. В умовах війни Україна для протистояння агресору використовує головний ресурс – знання, інновації, тим самим удосконалюючи власні економічний, політичний, військовий потенціали. Боротьба української нації за виживання перейшла на новий рівень – цифровий. Останній наразі реалізується через програму «Держава в смартфоні»; через протистояння агресору у кіберпросторі, а також через поступове сприяння розвитку ІТ-сектора, який виконує контракти, експортує власні послуги, забезпечує валютні надходження, також підтримує українську економіку. У майбутньому в Україні необхідно розвивати та підтримувати цифровий план розвитку, який базується на економічних важелях, інвестиціях, який не тільки відновить економіку, але й зміцнить українську армію, яка допоможе вистояти та відновити кордони України в межах 1991 року.

Ключові слова: глобалізація, цифровізація, цифрові технології, кібервійна, цифровий простір.

The Development of Digitalization During the War as a Sociocultural Phenomenon

The purpose of the article is to analyze the development of digitalization in the conditions of war as a socio-cultural phenomenon. It is noted that Ukraine continues to fight both in the digital and mental spaces for its

¹ Кандидат філософських наук, магістр історії, головний спеціаліст Управління внутрішньої політики Запорізької обласної державної (військової) адміністрації, E-mail: SvitlanaSidorenko312@gmail.com

own independence, originality, national identity and democratic future. The Ukrainian nation's struggle for survival has reached a new level – digital. In the conditions of martial law, Ukrainian society is increasingly faced with various types of «cyber attacks» by aggressor countries: failures in the provision of electronic services, blocking of the work of state bodies, phishing attacks by e-mail, cybercrimes, violations of the integrity and confidentiality of data, informational and psychological pressure on population, cyber-terrorism, cyber-espionage, information expansion into the country's national information space, blocking the work or destruction of enterprises strategically important for the economy and state security, life support systems and high-risk facilities. Modern digital technologies in the conditions of globalization are modernizing the strategies of warfare in the 21st century. In the conditions of martial law, Ukrainian society is increasingly faced with various types of «cyber attacks» by the aggressor country, including: blocking the work of state bodies, phishing attacks by e-mail, cyber crimes, violations of data integrity and confidentiality, information and psychological pressure on Ukrainians, cyber terrorism, cyber espionage, etc. Disinformation, anti-Ukrainian propaganda, fakes, racism, revanchism, political, material, spiritual violence that threaten the national security of our state can be spread through various «information channels» of the aggressor countries. But, on the other hand, in wartime conditions, Ukraine strives to protect the national information space from the negative effects of informational and psychological attacks and continues to implement the policy of digitalization and the introduction of digital technologies. Ukraine strives to protect the national information space, continues to implement the digitalization policy, implements the «State in a Smartphone» program, develops the IT sector that fulfills contracts, exports its own services, provides foreign exchange earnings, and also supports the Ukrainian economy. Provides services through the «Diia» state platform, including for internally displaced persons.

299

Keywords: globalization, digitization, digital technologies, cyber war, digital space.

Постановка наукової проблеми та її значення. Двадцять четвертого лютого 2022 року путін оголосив так звану «спеціальну військову операцію» наслідком якої стало широкомасштабне вторгнення росії в Україну. Наразі цілком слушною видається думка Є.Адроса (Андрос та інші, 2010, 78), що «ядерна держава росія, в ім'я своїх шовіністичних, імперських амбіцій готова йти на пряму військову

агресію проти будь-якої сусідньої держави, порушуючи найфундаментальніший принцип міжнародного світопорядку – непорушність кордонів». Проти країни-агресора розгорнулася національно-визвольна війна українців за власну свободу та незалежність, самобутність, національну ідентичність, демократичне майбутнє як у фізичному, так і у ментальному просторах. А. Єрмоленко підкреслює, що війна зачепила основи соціального, економічного, політичного життя українців, значних втрат зазнала культурна спадщина. 24 червня 2022 р. за круглим столом «Війна як соціокультурне явище» в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України зібралися науковці, які обговорювали теми, пов'язані з відповідальністю та вкладом інтелектуалів у питання припинення війни, подальшим розвитком українського суспільства в умовах війни, із загрозами війни для світової цивілізації та України, сценаріями розвитку, філософськими уроками війни як соціокультурного феномену тощо (Круглий стіл про війну, 2022) і дійшли висновку, що війна не тільки об'єднала та згуртувала зусилля українського суспільства, але й змінила векторність міжнародної політики.

300

Аналіз останніх досліджень проблеми та методологія дослідження. Загальним концептуальним підґрунтям для дослідження стали здобутки українських та західних вчених таких як: Лях В., Воронкова В., Лук'янець В., Кравченко О., Михальчук В., Федулов Л., Запорожець Т., Тоффлер Е., Бостром Н., Гідденс Е., Хелд Д., Скінер К., Стайнер К., Гарріс Ш., Мак-Грю У., Перратон Д., Робінсон К., Грінгард С., Прасад А., Вебб Е., Шваб К. та ін.

Науковець, соціолог та журналіст Елвін Тоффлер, розвиваючи хвильову концепцію, дійшов висновку, що розвиток сучасної цивілізації характеризується трьома хвилями соціального розвитку: першою – доіндустріальною, другою – індустріальною, третьою – надіндустріальною, які, зіштовхуючись одна із одною, несуть смертельну загрозу власним укладам існування. Це відбувається під час переходу економіки країн на якісно новий етап розвитку. Першу хвилю характеризують розвиток суспільства після аграрної революції, авторитаризм влади. Для другої хвилі притаманні синхронізація, централізація, стандартизація, лінійність, концентрація, таке суспільство виникає внаслідок промислової революції. Країни третьої хвилі використовують головний ресурс – знання, яке впроваджують корпорації у світові інновації, тим самим удосконалюючи на щабель

вище економічний, політичний, військовий потенціали, у порівнянні з розвитком країн другої хвилі для яких притаманна масовізація та конвеер. В умовах хвилі надіндустріалізації продається інформація, передові технології, програмне забезпечення, медицина та інші послуги. Однією із таких послуг є військовий захист, який заснований на інноваціях. Інтелектуальні машини створюють інтелектуальну зброю – це зовсім новий щабель ведення війн (Тоффлер, 2005). Використовується тактика ведення війни з використанням розробок штучного інтелекту, які допомагають миттєво приймати рішення, швидко реагувати на зміни, керувати зброєю та військами.

Очевидно, що в Україні відбувається економічний, політичний, військовий перехід до третьої хвилі, але агресія росії, яка живе в ХХІ столітті, але існує ще у часі попередніх хвиль, не відпускає Україну, вважаючи її своєю «вотчиною». А тому з початком війни, щоб відірватися від таких «обійм братського народу», в Україні пришвидшилися темпи розвитку цифровізації.

Продовжуючи дискусію щодо хвиль соціального розвитку Клаус Шваб стверджує, що наразі цивілізація стоїть біля витоків четвертої промислової революції. Її основні риси – мобільний Інтернет, мініатюрні виробничі пристрої (які постійно дешевшають), штучний інтелект і машини, що навчаються. Четверта промислова революція несе фундаментальний і глобальний характер, вона стане невід'ємною частиною всіх світових країн, економічних систем, галузей та громадян (Шваб, 2016).

У монографії «Цифрова людина: четверта революція в історії людства, яка торкнеться кожного» Кріс Скіннер (Скіннер 2019, 99) стверджує, що майбутнє людства за четвертою промисловою революцією: переходом від робототехніки – до штучного інтелекту. Автор цитує слова технічного директора Google Реймонда Курцвейла, що завдяки штучному інтелекту комп'ютер буде читати не гірше людини та поступово набувати людських рис, а через деякий час почне проявлятися емоційний інтелект. Актуальною в даному контексті залишається точка зору шведського дослідника Ніка Бострома (Бостром, 2020), який застерігає людство від наслідків використання штучного інтелекту. Але, з іншого боку, створення штучного суперінтелекту, який перевищить людський розум та буде поділяти людські цінності, допоможе уникнути загроз для цивілізації.

Концептуальні підходи. Теоретико-методологічна модель предмета дослідження розглядається у діахронічному вимірі культурного і соціального, стійкого і плинного, універсального і локального, що відкриває можливості розгорнути модель дослідження у культурно-історичному контексті, уявити всю багатоманітність процесу розвитку цифровізації. Все це дає можливість проаналізувати динамічні характеристики суспільства у соціокультурному контексті, прослідкувати перспективи його формування і можливості трансформації. Філософські й загальнонаукові принципи, підходи, методи дозволили забезпечити обґрунтованість результатів наукового пошуку.

Мета – проаналізувати розвиток цифровізації в умовах війни як соціокультурного явища.

Завдання: дослідити вплив війни на розвиток цифрових технологій та визначити особливості й напрямки розвитку цифровізації в Україні.

302 **Виклад основного матеріалу.** Аналізуючи досягнення сучасної цивілізації в умовах глобалізації, вчені стверджують, що цифрові технології модернізують стратегії ведення війни у XXI столітті (Сірій, 2007). Адже, на думку В. Ляха (Лях, 2006), процес глобалізації не є безболісним і безконфліктним. На теперішній час боротьба української нації за виживання перейшла на рівень цифровізації. Інтернет як засіб глобалізації та продукт людської діяльності сприяв виникненню феномену – «кібервійна». В умовах воєнного стану українське суспільство дедалі частіше стикається з різноманітними видами «кібератак» з боку країн-агресорів: збої при наданні електронних послуг, блокування роботи державних органів, фішингові атаки електронною поштою, кіберзлочини, порушення цілісності та конфіденційності даних, інформаційно-психологічний тиск на населення, кібертероризм, кібершпигунство, інформаційна експансія у національний інформаційний простір країни тощо (Трофименко, Прокоп, Логінова, Задерейко, 2019). Через різноманітні «інформаційні канали» країни-агресора можуть поширюватися дезінформація, антиукраїнська пропаганда, фейки, рашизм, реваншизм, політичне, матеріальне, духовне насильство, які загрожують національній безпеці нашої держави. Однак, з іншого боку, в умовах воєнного часу Україна прагне захистити національний інформаційний простір від негативних впливів інформаційно-психологічних атак та продовжує впроваджувати політику цифровізації та цифрових технологій.

Останні, на думку В. Воронкової (Воронкова, Кивлюк, 2018), обумовлюють розвиток Smart-суспільства.

Аналізуючи наявну інформацію, можна виокремити наступні напрямки розвитку цифрових технологій в умовах війни в Україні: по-перше, продовження реалізації програми «Держава в смартфоні»; по-друге, протистояння агресору у кіберпросторі, по-третє, сприяння розвитку IT-сектора, який виконує контракти, експортує власні послуги, забезпечує валютні надходження, також підтримує українську економіку. Перший напрямок – продовження реалізації програми «Держава в смартфоні», головною метою якої наразі залишається осучаснення та спрощення отримання державних послуг в електронному вигляді, що надаються органами державної влади пересічним громадянам України. Треба відзначити, що Україна діє за прикладом Естонії, яка ще у 1994 році запровадила «Принципи Естонської інформаційної політики», в результаті якої її банківська система використовувала унікальну ID-систему для онлайн-розпізнання громадян через ID-картку. При цьому поступово впроваджено електронний підпис, електронні документи прирівняні до паперових, а громадяни почали користуватися електронними формами. У 2005 р. в Естонії почали впроваджувати систему електронного урядування, яка передбачала Інтернет-голосування. У 2014 році з'явилося е-резиденство – можливість реєстрації власного бізнесу для іноземних громадян. Найважливішим досягненням були стартапи, які дозволили надати громадянам робочі місця (Цифровые госуударства, 2021).

Схвалена Кабінетом Міністрів України «Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018-2020 рр.» та затверджений план заходів з її реалізації вплинули на поступовий розвиток цифрової інфраструктури, на цифрові трансформації у сферах освіти, медицини, політики, інфраструктури тощо. Міністерство та Комітет цифрової трансформації розробили безліч проєктів протягом наступних років, особливу значимість вони набули в умовах COVID-19, під час запровадження воєнного стану в Україні. Серед презентованих проєктів: е-Нотаріат, е-Майно, е-Школа, е-Соцзахист, е-Дозвіл та багато інших. Також, важливим кроком в цьому напрямку стало ухвалення Закону «Про внесення змін до Закону України «Про єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 30.03.2021 № 1368-IX. В умовах війни набула особливої актуаль-

ності проблема міграції на державному рівні. Так, в Україні станом на 30 жовтня 2022 р. через війну понад 7 мільйонів українців стали внутрішньо переміщеними особами (Семченко, 2022). З них понад 1 мільйон – це діти. В ході військової агресії росії було окуповано 60% Запорізької області, але не зважаючи на це, місто Запоріжжя стало гуманітарним хабом для внутрішньо переміщених осіб із Донецької, Запорізької, Херсонської, Харківської та інших областей України.

Міністерство цифрової трансформації розробило на єдиному порталі «Дія» нові державні послуги для внутрішньо переміщених осіб. Серед них послуги про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, отримання виплат для ВПО, пошуки роботи, відкриття власної справи, отримання статусу кандидата на усиновлення, створення сім'ї, народження дитини, підвищення рівня цифрової грамотності через освітні мінісеріали та багато інших.

304 — Наступний вид діяльності передбачає протистояння агресору у кіберпросторі, який Шейн Гарріс (Гарріс 2019, 49-50) називає «п'ятим театром» воєнних дій. В умовах широкомасштабної війни з російською федерацією Україна відбиває постійну агресію та забезпечує власну кібербезпеку. До таких ініціатив відносяться ІТ-армія, криптофонд, цифрова блокада, Starlink тощо. З березня 2022 р. було виокремлено три найважливіші напрямки діяльності команди Мінцифри (Телеканал «Дом», 23 червня 2022): по-перше, протистояння агресору у кіберпросторі завдяки ІТ ARMY of Ukraine; по-друге, санкційний тиск на західні компанії; по-третє, запуск нових продуктів. Також створено найпотужнішу команду волонтерів, яка налічувала близько 300 тис. осіб, які об'єдналися задля перемоги України у кіберпросторі. Активістів залучили для подальших атак на ворожі ресурси як державні, так і приватні.

Зазначимо також, що почали діяти військові облигації, які допоможуть Збройним силам України та нашій економіці. Україна активно залучає провідні організації до підвищення ступеня обізнаності комерційних підприємств і неприбуткових організацій щодо кібербезпеки на всіх рівнях. У м. Київ відкрито відділення організації з розроблення методології та стандартів у галузі управління, аудиту і безпеки інформаційних технологій ISACA. Воно надає фахівцям з кібербезпеки широкий спектр консультацій, що допомагають організаціям та фахівцям долати проблеми в сфері управління та контролю за технологіями і інформацією, просування та запрова-

дження процесів ІТ-управління. Організовано роботу підрозділу CERT-UA – Державного центру захисту інформаційно-телекомунікаційних систем (ДЦЗ ІТС) ДССЗЗІ, який виявляє кібервипадки та реагує на них, забезпечує усунення загрози для іноземних та приватного секторів; пропонує фахівцям з кібербезпеки широкий спектр ресурсів, що допомагають організаціям в управлінні та контролі за інформацією і технологіями. У вищих навчальних закладах також запроваджуються освітні навчальні програми з кібербезпеки.

Третій напрямок – подальший розвиток ІТ сектору, який виконує контракти, експортує власні послуги, забезпечує валютні надходження, також підтримує українську економіку. Найважливішим кроком у досягненні мети цифровізації стало отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС та впровадження в межах програми «Цифрова Європа» можливостей на фінансування різноманітних проєктів цифровізації, які допоможуть їй вистояти і перемогти в цій війні. На конференції у Берліні Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль запропонував світовим компаніям долучитися до відновлення України, адже у 2023 році Україна потребує щонайменше 38 млрд. доларів для фінансування дефіциту бюджету і ще 17 млрд. доларів для термінового відновлення (Департамент комунікацій Секретаріату Кабінету Міністрів України, 2022).

Висновки. В умовах війни Україна для протистояння агресору використовує один з головних ресурсів – знання, інновації, тим самим удосконалюючи власний економічний, політичний, військовий потенціал. Боротьба українців за власну свободу, незалежність, самоідентичність набула нових, інноваційних вимірів, серед яких діджиталізація посіла особливе місце. Останній наразі реалізується через програму «Держава в смартфоні»; через протистояння агресору у кіберпросторі, а також через подальше сприяння розвитку ІТ-сектора, який виконує контракти, експортує власні послуги, забезпечує валютні надходження, підтримуючи українську економіку. На думку багатьох експертів, у майбутньому в Україні необхідно розвивати та підтримувати новітні інформаційні моделі розвитку, котрі використовуючи економічні важелі не тільки допоможуть відновити нашу економіку, але й зміцнюватимуть українську армію, яка допоможе вистояти й відновити кордони України у межах 1991 року.

Джерела та література:

1. Андрос, Євген, Шалашенко, Геннадій, Загороднюк, Валерій, Хамітов, Назіп, Дондюк, Андрій та інші, 2010. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного. К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України».

2. Борняков, Олександр, 2022. «Цифрове майбутнє України після перемоги. Що передбачає цифровою план розвитку України та як держава буде підтримувати ІТ-сектор після війни?». Економічна правда. 21 червня 2022. <http://surl.li/dbkwc>.

3. Бостром, Нік. 2020. Стратегії і небезпеки розвитку розумних машин. К.: Наш формат.

4. Воронкова, Валентина, Кивлюк, Ольга, 2018. «Smart-інновації як нова парадигма розвитку smart-суспільства: зарубіжний досвід: Концептуальні та практичні засади становлення та розвитку «smart-освіти» як чинника формування «smart-культури» в умовах еволюції від інформаційного суспільства до «smart-суспільства». Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Запоріжжя, Грудень 19-20: 88-91.

5. Гарріс, Шейн. 2019. Війн@: битви в кіберпросторі. Київ: Ніка-Центр.

6. Департамент комунікацій Секретаріату Кабінету Міністрів України. 2022. «Прихистимо кожного: в Україні – понад 5 тис. місць компактного поселення для внутрішньо переміщених осіб». Урядовий портал. Жовтень 14 <https://bit.ly/3TpCbkf>.

7. Департамент комунікацій Секретаріату Кабінету Міністрів України. 2022. «Шмигаль Денис: Відновлення України стане найбільшим інвестиційним проектом в історії Європи». Урядовий портал. Жовтень 25. <https://bit.ly/3gP7eYU>.

8. Дудко, Валентина. 2022. «Цифровий ленд-ліз. Ключові пункти плану цифрової трансформації». Forbes. Липень 4. <https://bit.ly/3uyTNzC>.

9. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». 2163-VIII (набрав чинності 09.05.2018 р.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.

10. Круглий стіл про війну 24.06.2022 «Війна як соціокультурний феномен». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x9U-arX7e8c>.

11. Лук'янець, Валентин, Озадовська Людмила та інші (2006). Науковий світогляд на зламі століть. К.: Видавець «Парапан».

12. Лях, Віталій. 2006. «Свобода і пошук нових форм ідентичностей в добу глобалізації». Мультиверсум. 2006. <https://goo.su/gDs9o4>.
13. Семченко, Віталій, 2022. «У Кабміні назвали нову чисельність населення України». Obozrevatel. Вересень 17. <https://bit.ly/3zuqKA8>.
14. Сірий, Сергій. 2007. «Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації». Політичний менеджмент. 2: 144-154. <https://bit.ly/3z5hKkM>
15. Скинер, Крис. 2019. Цифровой человек. Четвертая революция в истории человечества, которая затронет каждого. М.: «Манн, Иванов и Фербер».
16. Телеканал «Дом». 2022. Цифровізація в умовах війни та нові функції у «Дії»: інтерв'ю з представником Мінцифри Мстиславом Баніком. Червень 23. <https://bit.ly/3S5uChF>.
17. Тоффлер Элвин. 2005. Война и антивойна. М. <https://bit.ly/3W5WSTJ>. (доступ грудня 15, 2022)
18. Трофименко, Олена, Прокоп, Юлія, Логінова Наталія, Задержко, Олександр. 2019. «Кібербезпека України: аналіз сучасного стану». Захист інформації. 21 (3):150-157. <https://bit.ly/3TKXWLB>.
19. Цифровые государства – это где-то далеко за океаном? Развенчиваем миф на примере Эстонии. 2021. <https://bit.ly/3EOfh8I>.
20. Шваб, Клаус Мартин. 2016. Четвертая промышленная революция. Эксмо. http://loveread.ec/read_book.php?id=66348&p=1

References:

1. Andros, Yevhen, Shalashenko, Hennadii, Zahorodniuk, Valerii, Khamitov, Nazip, Dondiuk, Andrii ta inshi, 2010. Hrani liudskoho buttia: pozytyvni ta nehatyvni vymiry antropokulturnoho. K.: Naukovovyrobnyche pidpriemstvo «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy». 2010.
2. Borniakov, Oleksandr, 2022. «Tsyfrove maibutnie Ukrainy pislia peremohy. Shcho peredbachaie tsyfrovoi plan rozvytku Ukrainy ta yak derzhava bude pidtrymuvaty IT-sektor pislia viiny?». Ekonomichna pravda. 21 chervnia 2022 <http://surl.li/dbkwc>.
3. Bostrom, Nik. 2020. Stratehii i nebezpeky rozvytku rozumnykh mashyn. K.: Nash format.
4. Voronkova, Valentyna, Kyvliuk, Olha, 2018. «Smart-innovatsii yak nova paradyhma rozvytku smart-suspilstva: zarubizhnyi dosvid: Kontseptualni ta praktychni zasady stanovlennia ta rozvytku «smart-

osvity» yak chynnyka formuvannia «smart-kultury» v umovakh evoliutsii vid informatsiinoho suspilstva do «smart-suspilstva». Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Zaporizhzhia, Hruden 19-20: 88-91.

5. Harris, Shein. 2019. Viin@: bytvy v kiberprostori. Kyiv: Nika-Tsentr.

6. Departament komunikatsii Sekretariatu Kabinetu Ministriv Ukrainy. «Prykhystymo kozhnoho: v Ukraini – ponad 5 tys. mists kompaktnoho poselennia dlia vnutrishno peremishchenykh osib». Uriadovyi portal, 14 zhovtnia 2022 r. <https://bit.ly/3TpCbkf>.

7. Departament komunikatsii Sekretariatu Kabinetu Ministriv Ukrainy. «Shmyhal Denys: Vidnovlennia Ukrainy stane naibilshym investytsiinym proektom v istorii Yevropy». 2022. Uriadovyi portal. 25 zhovtnia 2022 r. <https://bit.ly/3gP7eYY>.

308 — 8. Dudko, Valentyna. 2022. «Tsyfrovyi lend-liz. Kliuchovi punkty planu tsyfrovoi transformatsii». Forbes. 4 lypnia 2022. <https://bit.ly/3uyTNzC>.

9. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy». 2163-VIII (nabrav chynnosti 09.05.2018 r). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.

10. Kruhlyi stil pro viinu 24.06.2022 «Viina yak sotsiokulturnyi fenomen». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=x9U-arX7e8c>.

11. Lukianets, Valentyn, Ozadovska Liudmyla ta inshi (2006). Naukovyi svitohliad na zlami stolit. K.: Vydavets «Parapan».

12. Liakh, Vitalii. 2006. «Svoboda i poshuk novykh form identychnosti v dobu hlobalizatsii». Multyversum. 2006. <https://goo.su/gDs9o4>.

13. Semchenko, Vitalii, 2022. «U Kabmini nazvaly novu chyselnist naseleattia Ukrainy». Obozrevatel. 2022. 17 veresnia. <https://bit.ly/3zuqKA8>.

14. Siryi, Serhii. 2007. «Osoblyvosti lokalnykh viin i voiennykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsii». Politychnyi menedzhment. 2: 144-154. <https://bit.ly/3z5hKkM>.

15. Skyner, Krys. 2019. Tsyfrovoi chelovek. Chetvertaia revoliutsyia v ystorry chelovechestva, kotoraia zatronet kazhdoho. M.: «Mann, Yvanov y Ferber».

16. Telekanal «Dom». 23 chervnia 2022. Tsyfrovizatsiia v umovakh viiny ta novi funksii u «Dii»: interviu z predstavnykom Mintsyfyry Mstyslavom Banikom. <https://bit.ly/3S5uChF>.

17. Toffler Elvin. 2005. Voyna i antivoyna. M., 2005. <https://bit.ly/3W5WSTJ>.
18. Trofymenko, Olena, Prokop, Yuliia, Lohinova Nataliia, Zadereiko, Oleksandr. 2019. «Kiberbezpeka Ukrainy: analiz suchasnoho stanu». Zakhyst informatsii. Tom 21. №3.:150-157. <https://bit.ly/3TKXWLB>.
19. Tsifrovye gosudarstva – eto gde-to daleko za okeanom? Razvenchivaem mif na primere Estonii. <https://bit.ly/3EOfH8I>.
20. Shvab, Klaus Martin. 2016. Chetvertaya promyshlennaya revolyutsiya. Eksmo. http://loveread.ec/read_book.php?id=66348&p=1.